

ІНСТИТУТ ЗАКОНОДАВСТВА ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

ПАДАЛКА РОМАН ОЛЕГОВИЧ

УДК 340.12 (477)

**ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ПРИНЦИП
ПРАВА**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Київ – 2017

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та історії держави і права
Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор

Андрусишин Богдан Іванович,

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,

декан факультету політології і права

Офіційні опоненти

доктор юридичних наук, професор

академік НАПрН України, Заслужений юрист України

Журавський Віталій Станіславович,

Інститут законодавства Верховної Ради України,

головний науковий співробітник

кандидат юридичних наук, доцент

Головка Людмила Олександрівна,

Національний університет біоресурсів і природокористування України,

доцент кафедри міжнародного права та порівняльного правознавства

Захист відбудеться “30” червня 2017 р. об “11.00. ” годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.867.01 Інституту законодавства Верховної Ради України за адресою: 04053, м. Київ, пров. Несторівський, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту законодавства Верховної Ради України (м. Київ, пров. Несторівський, 4).

Автореферат розісланий 27 травня 2017 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

О.М. Биков

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. В Україні проголошується і діє принцип верховенства права, який є основоположною засадою у визначенні конституційного ладу держави. Його значення для правової держави визначальне, адже право – це прояв вищої справедливості і його панування в суспільстві перш за все вказує на пріоритетність прав і свобод людини. Процес формування правової держави є складним та послідовним, він зумовлений проведенням економічних, політичних, соціальних, правових реформ. Але цього недостатньо, адже правова держава – та, де панує право в громадянському суспільстві, правовій системі, в усіх сферах життєдіяльності людини, де воно покладено в основу діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, які повинні приймати виважені та справедливі рішення. Ступінь впровадження верховенства права в державі впливає на рівень корупції, можливість забезпечення справедливого правосуддя, прийняття справедливих законів та правильного їх застосування.

Створення державою надійних сприятливих умов для належного впровадження верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення цього принципу є її пріоритетними напрямками. Водночас, в Україні існують суттєві проблеми щодо верховенства права, які породжують нестабільність державної влади, підвищення рівня корупції, відсутність належного забезпечення доступності правосуддя, неупередженого та справедливого суду, призводять до порушення основних прав і свобод людини та громадянина, здійснення Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України функцій та повноважень, не передбачених Конституцією України, тощо. Зазначені фактори вимагають використання відповідних засобів забезпечення реалізації верховенства права, тому виникає потреба у розробці пропозицій щодо подолання цих проблем та визначення основних напрямків забезпечення верховенства права в Україні.

Верховенству права як одному з проявів справедливості та розумності приділяється велика увага на доктринальному рівні науковцями, серед яких можемо виділити праці Б.І. Андрусишина, В.Д. Бабкіна, Д.О. Вовка, К.Г. Волинка, Ю.О. Волошина, В.М. Гайворонського, Л.О. Головка, І.П. Голосніченка, Р.Ф. Гринюка, В.С. Журавського, А.П. Зайця, В.М. Кампо, В.В. Кравченка, А.М. Колодія, В.В. Копейчікова, О.Л. Копиленко, В.М. Корельського, Л.С. Мамут, Є.В. Назаренка, О.В. Петришина, В.Ф. Погорілка, П.М. Рабіновича, А.О. Селіванова, В.Ф. Сіренка, О.Ф. Скакун, В.М. Співака, В.В. Сухоноса, Ю.М. Тодики, Ю.С. Шемшученка та інших. Дослідженню змістових характеристик верховенства права, тлумаченню

принципу верховенства права Конституційним Судом України, відображенню його в галузевому законодавстві приділяли свою увагу Т.Я. Багрій, С.П. Головатий, М.І. Козюбра, Л.Г. Парашук, М.Г. Патеї-Братасюк, С.В. Шевчук та ін.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових здобутків вчених, проблема вираження верховенства права в українській правовій традиції поки що значної уваги науковців не викликала, тому можемо стверджувати, що у вітчизняному праві відсутнє комплексне теоретичне дослідження верховенства права, що обумовлює актуальність тематики даної дисертаційної роботи та необхідність проведення спеціального дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з тематичним планом науково-дослідної роботи кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова «Дослідження проблем гуманітарних наук (правознавство)», який затверджений Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 22 грудня 2006 року, протокол № 5. Роботу виконано відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011-2015 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 24 вересня 2010 року № 14-10, а також Стратегії розвитку Національної академії правових наук України на 2016 – 2020 роки.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу теоретичних положень, чинного законодавства України визначити сутність і особливості верховенства права і на цій підставі внести ряд пропозицій щодо забезпечення верховенства права в Україні.

Для досягнення поставленої мети в дисертації необхідно вирішити такі основні задачі:

- проаналізувати положення правової доктрини щодо розуміння сутності верховенства права;
- визначити методологічні засади дослідження верховенства права;
- дослідити історико-правовий аспект становлення й розвитку принципу верховенства права;
- з'ясувати сутність принципу верховенства права та виокремити його основні ознаки;
- дослідити європейські погляди на верховенство права;
- проаналізувати український досвід в європейському контексті реалізації верховенства права;
- виокремити основні проблеми верховенства права в сучасній Україні та запропонувати шляхи їх вирішення;

– запропонувати основні напрямки забезпечення верховенства права в Україні;

– виявити проблеми взаємодії права та закону в контексті реалізації ідеї правової держави.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у сфері забезпечення верховенства права в Україні.

Предметом дослідження є теоретико-правові аспекти верховенства права в Україні.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є сукупність прийомів і методів наукового пізнання. Вибір методів дослідження обумовлений особливостями його об'єкта та предмета, а також метою та завданнями. У роботі використані такі методи: діалектичний метод – при розгляді поставлених автором проблем реалізації, забезпечення верховенства права (підрозділи 3.1; 3.3); системно-структурний метод – при дослідженні об'єктивної необхідності існування верховенства права, визначення його специфічних рис і загальних ознак (підрозділи 1.3; 2.1); порівняльно-правовий – для окреслення специфіки розуміння верховенства права в європейському контексті (підрозділи 2.1; 2.2); формально-юридичний – для внесення пропозицій, спрямованих на подолання проблем верховенства права в сучасній Україні та проблем взаємодії права і закону в контексті реалізації ідеї правової держави (підрозділ 3.2); історико-правовий – у процесі дослідження становлення та розвитку верховенства права (підрозділ 1.1.).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній науці теорії держави і права комплексним теоретико-правовим дослідженням верховенства права в Україні. У результаті проведеної дослідницької роботи сформульовано ряд наукових положень і висновків, запропонованих особисто здобувачем. До найбільш значущих належать:

вперше:

– комплексно досліджено історичні передумови становлення та розвитку верховенства права як в період Античності та Середньовіччя, так і в Епоху Відродження та Нових часів;

– визначено поняття забезпечення верховенства права, яке полягає у створенні державою надійних сприятливих умов для належного впровадження принципу верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення досліджуваного принципу;

– здійснено системне вивчення основних проблем забезпечення верховенства права в сучасній Україні та запропоновано шляхи їх подолання;

удосконалено:

– дефініцію поняття «верховенство права», під яким слід розуміти

панування права в суспільстві, де державна влада здійснюється в межах закону, а суд, який є незалежним від інших органів державної влади, приймає законні і справедливі рішення, де пріоритет надається правам та інтересам особи; прояв справедливості, гуманізму та добра; явище, яке породжує демократію та стає основною передумовою створення правової держави.

– системний підхід до визначення особливостей принципу верховенства права;

– твердження про те, що в Україні спостерігається порушення системи «стримувань та противаг» та пряма залежність судової влади від виконавчої, законодавчої влади та таких політичних інститутів як Президент України, прокуратура, що призводить до порушення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та фінансової, політичної й іншої залежності суддів, що унеможлиблює дотримання балансу повноважень;

набули подальшого розвитку:

– основні проблеми утвердження верховенства права в Україні у сфері дотримання прав і свобод людини, в діяльності органів державної влади;

– розуміння верховенства права як сукупності найважливіших соціальних і правових цінностей, набутих у процесі суспільного розвитку, які необхідні людині для забезпечення гідного життя, розвитку своєї особистості, для того щоб вона відчувала себе повноправним членом громадянського суспільства;

– основні напрямки забезпечення верховенства права в Україні.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що викладені у дисертації результати дослідження, можуть бути використані:

1) у науково-дослідній сфері – для подальшого дослідження теоретико-правових проблем верховенства права;

2) у правотворчості – у процесі підготовки проектів нових і вдосконалення чинних законодавчих актів, що проголошують верховенство права;

3) у правозастосовній діяльності – з метою правильного тлумачення принципу верховенства права під час здійснення правозастосовної діяльності органами державної влади;

4) у навчальному процесі – положення й висновки, зроблені в дисертації, можуть бути використані під час вивчення такої наукової дисципліни як «Теорія держави і права» у вищих юридичних закладах освіти, у процесі вдосконалення робочих програм і планів, при підготовці підручників, навчальних посібників, лекцій, семінарських занять.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, всі сформульовані положення та висновки обґрунтовані на підставі власних досліджень та викладені в опублікованих працях. Для аргументації

окремих положень роботи використовувалися праці інших учених, на які зроблено посилання.

Апробація результатів дисертації. Підсумки розробки проблеми, отримані узагальнення і висновки були оприлюднені дисертантом на засіданнях кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також науково-практичних конференціях: «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (м. Суми, 19-20 травня 2012 року); «Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Луганськ, 10-11 квітня 2013 року), «Одинадцяті юридичні читання. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації» (м. Київ, 21-22 травня 2015 року).

Публікації. Основні положення та результати дисертації викладені у дев'яти наукових працях, серед них: п'ять статей у наукових фахових виданнях України, одна – у науковому закордонному виданні, а також тези трьох доповідей на міжнародних науково-практичних конференціях.

Структура роботи зумовлена метою й завданнями дослідження та складається із вступу, 3-х розділів, які містять 8 підрозділів, висновків і списку використаних джерел. Повний обсяг дисертації становить 195 сторінок, у тому числі основного тексту – 169 сторінок. Список використаних джерел складається з 243 найменувань і займає 26 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність теми дисертації, визначається її зв'язок з науковими програмами, планами та темами, мета і задачі, об'єкт і предмет, методи дослідження, наукова новизна та практичне значення одержаних результатів, надається інформація про апробацію результатів дисертації, публікації.

Розділ 1 «Теоретико-методологічні засади дослідження принципу верховенства права» містить 2 підрозділи.

У підрозділі 1.1 «Становлення й розвиток принципу верховенства права» досліджено історичні етапи становлення і розвитку принципу верховенства права. Зроблено висновок, що принцип верховенства права є історичним явищем, яке пройшло всі етапи еволюції: від Античності та Середньовіччя до Епохи Відродження та Нових часів. Саме тому на кожному етапі розвитку суспільства тлумаченню та розумінню права були притаманні свої особливості. В період Античності, за Цицероном, право ототожнювалося із справедливістю. Верховенством права наділявся народ, а вже з розвитком суспільних відносин і появою підданих та королів верховенство права стало належати королям, які

бажали утримувати всю владу в своїх руках. У Київській Русі, як зазначалося в праці Іларіона «Слово про Закон і Благодать», право ототожнювалося з правдою.

У радянські часи починає стрімко розвиватися позитивне ставлення до верховенства права, виникають надії на те, що саме основні права людини і громадянина стануть пріоритетними над інтересами держави, тобто людина стоятиме в центрі всіх суспільних процесів. Після прийняття Конституції України концепція верховенства права у вітчизняній літературі починає орієнтуватись на світові досягнення у цій сфері.

Акцентовано увагу на тому, що у сучасних умовах принцип верховенства права отримав міжнародно-правове визнання з середини ХХ ст. Вимоги щодо його утвердження та дотримання були закріплені у багатьох міжнародних документах, зокрема в актах Організації Об'єднаних Націй, Європейського Союзу, Ради Європи, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших організацій.

У підрозділі 1.2 «*Методологія наукового дослідження принципу верховенства права*» визначено теоретичну та законодавчу базу дослідження, яку запропоновано поділити на 3 групи. До першої групи віднесено історичні документи, нормативно-правові акти та документи як міжнародні, так і національні, а також їх проекти, у яких визначається та проголошується принцип верховенства права, розкривається його зміст та з'ясовується сутність. Дану групу можна умовно поділити на підгрупи, а саме: історичні документи, міжнародні джерела (міжнародні документи, практика Європейського Союзу з прав людини), законодавство України (Конституція України, закони України, підзаконні нормативно-правові акти), рішення Конституційного Суду України. До другої групи джерел запропоновано віднести наукові праці як зарубіжних, так і вітчизняних вчених з питань загальної теорії держави та права, філософії права, а також у сфері адміністративного, конституційного права тощо. Третю групу джерел становлять різноманітні періодичні правові видання, у яких висвітлювались окремі аспекти принципу верховенства права, з'ясовувалась його сутність, визначались основні напрямки забезпечення верховенства права тощо. Серед них варто назвати такі: «Право і суспільство», «Вісник Національної академії наук України», «Право України», «Українське право», «Проблеми законності», «Юридична Україна» тощо.

Запропоновано під *методологією дослідження верховенства права* розуміти систему підходів, способів (прийомів) і засобів пізнання цього явища, закономірностей його законодавчого забезпечення та взаємозв'язку і взаємозалежності з іншими принципами права, такими, наприклад, як принцип законності.

Під час дослідження в дисертації були використані такі методи пізнання: *філософсько-світоглядний метод* – діалектичний; *загальнонаукові методи*: системно-структурний, порівняльний, метод дедукції; *спеціальні методи*: формально-юридичний, метод тлумачення права, метод вивчення юридичної практики тощо.

У підрозділі 1.3 «*Поняття, сутність та ознаки принципу верховенства права*» з'ясовано зміст поняття «верховенство права», виокремлено основні ознаки принципу верховенства права, а також досліджено такі підходи до сучасного тлумачення його змісту: 1) формальний, 2) субстанційний (матеріально-правовий) та 3) функціональний.

Формальний підхід ґрунтується на аналізі нормативного закріплення принципу верховенства права в цілому та аналізі окремих критеріїв його дотримання. Тобто, для розбудови демократичної і незалежної держави важливим є законодавче закріплення принципу верховенства права, який стає запорукою розвитку в суспільстві вищої справедливості, соціальної рівності та відчуття повної захищеності, адже саме цей принцип відіграє важливу роль у процесі виникнення правової держави, де верховенство права посідає почесне місце серед інших принципів, оскільки він пронизує усі відносини суспільного життя і береться за основу органами державної влади при здійсненні їх діяльності.

На основі другого підходу розкривається вся сутність принципу верховенства права, ставлення окремого індивіда до нього та впевненість у його засобах реалізації. Не все те, що проголошується законом, реалізується на практиці, і це найбільша проблема нашої сучасної держави. Тому за матеріально-правовим підходом верховенство права втілює в собі певні моральні ідеї стосовно існування правової держави та гарантування його дотримання під час виконання посадовими особами та державними органами своїх повноважень.

Третій підхід забезпечує дослідження принципу верховенства права, враховуючи його функціональні особливості, тобто дозволяє визначити, наскільки прогресивно даний принцип впроваджується в життя і чи на достатньому рівні держава виконує свої обов'язки щодо забезпечення та реалізації інтересів особи..

Розділ 2 «Верховенство права у світлі євроінтеграційних процесів» містить 2 підрозділи.

У підрозділі 2.1 «*Практика реалізації верховенства права в європейських країнах*» під принципом верховенства, враховуючи надбання європейського досвіду, запропоновано розуміти правовий принцип, сформований під впливом міжнародних та європейських інтеграційних процесів, що покликані забезпечувати захист визначених прав, основних свобод та законних інтересів

людини і громадянина в суспільстві у взаємовідносинах з органами державної влади, рівність усіх суб'єктів права перед законом, верховенство закону в системі актів законодавства країни.

Визначено трирівневу систему унормування принципу верховенства права: 1) у міжнародних договорах України – як норма міжнародного права, імплементована в національне законодавство (зокрема стаття 3 Статуту Ради Європи, преамбула Європейської Конвенції з прав людини); 2) на конституційному рівні – як норма основоположного акта установчої влади народу (частина перша статті 8 Конституції України 1996 р.); 3) у низці звичайних законів, що їх ухвалює Верховна Рада України (зокрема в законах про судоустрій України, про Конституційний Суд України, про Центральну виборчу комісію, про службу в органах місцевого самоврядування, а також у Господарському кодексі та Кодексі адміністративного судочинства тощо).

У підрозділі 2.2 *«Реалізація принципу верховенства права в Україні як один із напрямів євроінтеграційного процесу»* акцентовано увагу на тому, що принцип верховенства права за своїм змістом характеризується універсальністю і багатоманітністю, має комплексний характер, тому зазначені властивості сприяють його впровадженню у всі суспільні відносини.

Дисертантом зроблено висновок, що принцип верховенства права є одним із найважливіших європейських принципів та головною засадою європейського права. Так, навіть до нормативно-правових актів України поняття «верховенство права» увійшло з Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка в результаті ратифікації Верховною Радою України стала частиною національного законодавства, а також з ряду міжнародних договорів, учасником яких є Україна.

Узагальнено і проаналізовано практику Європейського суду з прав людини, а також визначено, що для України така практика є важливою правовою підставою для подання своїх вимог та заперечень. Тобто особа, готуючи позовну заяву до Європейського суду з прав людини, має право посилатися і на норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, і на рішення Європейського суду з прав людини. Так само вона має право діяти і під час судового розгляду та прийняття рішення національним судом. Практика Європейського суду ґрунтується на прецедентному праві та визнається цінною для України, але зазначене право застосовується в Україні дуже рідко, лише як виняток із правил, тому рішення Європейського суду з прав людини майже не враховується в українській судовій практиці.

Доведено, що запозичення Україною європейського досвіду щодо реального впровадження принципу верховенства права є необхідною умовою для трансформації чинного українського законодавства, адже кількість скарг до

Європейського суду з прав людини з кожним роком невпинно зростає, що свідчить про неспроможність сучасного законодавства України повною мірою забезпечити реалізацію прав своїх громадян.

Розділ 3 «Проблеми забезпечення верховенства права на сучасному етапі державотворення в Україні» містить 3 підрозділи.

У підрозділі 3.1 «Окремі проблеми забезпечення верховенства права в сучасній Україні» досліджено основні проблеми забезпечення в Україні верховенства права, до яких належать такі: 1) недостатня регламентація принципу верховенства права в нормативно-правових актах та конкретизація в чинному законодавстві. Здебільшого в нормативно-правових актах має місце посилення не на принцип верховенства права, а на принцип законності. Це пояснюється намаганням вітчизняних вчених не відходити від радянського стереотипу і бажанням звести принцип верховенства права до принципу законності, що є недопустимим; 2) недотримання та пряме порушення основних прав і свобод людини, а також існування недостатньо дієвого механізму захисту цих прав. Суди навмисно створюють штучні бар'єри для захисту прав та інтересів громадян шляхом затягування судового процесу, прийняття «законних» рішень, а також його дорожнечі, що призводить до небажання осіб звертатися за своїм захистом до суду та змушує їх змиритися з фактом порушення своїх прав. Доказом недосконалості судової системи України є збільшення скарг та заяв до Європейського суду з прав людини. Наразі за цим показником Україна посідає п'яте місце в Європі; 3) відсутність інституційних механізмів забезпечення верховенства права; 4) відсутність права громадян на звернення зі скаргою до Конституційного Суду України на закони, які звужують їх конституційні права чи не відповідають Конституції України; 5) наявність в Україні кримінального процесу здебільшого інквізиційного характеру; 6) здійснення Верховною Радою України і Кабінетом Міністрів України функцій і повноважень, не передбачених Конституцією України, тощо.

У підрозділі 3.2 «Шляхи удосконалення забезпечення верховенства права в Україні» визначено відповідні напрямки забезпечення верховенства права в Україні, до яких віднесено: 1) здійснення належного нормативного закріплення поняття «верховенство права» для забезпечення однакового його розуміння та застосування не тільки на конституційному рівні, але й у законодавстві інших галузей; 2) забезпечення конституційної законності, яку можна розглядати як основоположний принцип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає у неухильному дотриманні ними норм Конституції України; 3) забезпечення доступу до правосуддя (зменшення судових витрат, забезпечення можливості кожної особи звернутись за допомогою до адвоката (надання

якісної безоплатної правової допомоги за рахунок держаних коштів), що в Україні на сьогоднішній день є проблемою, адже адвокати не зацікавлені витратити свій час, так як стимул до праці (гонорар) занадто низький, тому і рівень безоплатної правової допомоги є незадовільним); перегляд строків розгляду справ (визначення максимальних строків розгляду, оскільки, наприклад, в цивільному законодавстві досить часто зустрічається таке поняття як «розумний строк», воно є оціночним, а також невизначеним, що дає привід судам затягувати процес, внаслідок чого виникають випадки, коли вирішення справи обліковується не тільки місяцями, а й роками); 4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом; 5) забезпечення ефективної процедури формування суддівського складу, яка полягає у зміні порядку формування складу Вищої ради юстиції, адже у ст. 5 Закону України «Про Вищу раду юстиції» зазначено: «Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів Вищої ради юстиції». Тобто, виникає така ситуація, що, з одного боку, функції призначення суддів передані спеціальному органу судового управління, а з іншого – спостерігаємо порушення системи «стримувань та противаг» і пряму залежність судової влади від виконавчої та законодавчої чи таких політичних інститутів як Президент України, прокуратура, що призводить до порушення принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову та фінансової, політичної й іншої залежності суддів, що унеможлиблює дотримання балансу повноважень; 6) визначення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання своїх повноважень з метою досягнення корисливих цілей; за поведінку, яка дискредитує статус судді; 7) розробка дієвих заходів щодо запобігання проявам корупції та подолання її в цілому тощо. Для реалізації вищезазначених напрямків необхідно вживати усіх заходів, спрямованих на розвиток правової свідомості у суспільстві, підвищення моральних цінностей, рівня правової культури як окремого громадянина, так і громадянського суспільства в цілому.

Зауважено на тому, що судді є недостатньо захищеними від необґрунтованого кримінального переслідування, тому запропоновано розробити ефективний механізм для уникнення спроб впливу на судовий розгляд справи шляхом передбачення відповідальності за здійснення такого впливу. Зроблено висновок про те, що для забезпечення верховенства права в Україні як конституційного принципу необхідно не тільки декларативно прийняти ряд програм розвитку, але й здійснити відповідні активні дії по

досягненню зазначеної мети програми та виконання завдань, які ставляться перед уповноваженими на те органами.

У підрозділі 3.3 «Проблеми взаємодії верховенства права з верховенством закону в контексті реалізації ідеї правової держави» акцентовано увагу на тому, що усі міркування правознавців з приводу співвідношення категорій «право» і «закон» мають досить широкий спектр. Використовуючи різні способи і засоби, вчені приходили до різностороннього пізнання цих правових явищ: одні – їх ототожнювали, інші – розмежовували, а деякі – висловлювали припущення, що право індивіда взагалі недоречно виражати у формі закону, оскільки природа цієї форми недосконала.

Досліджено різні підходи щодо співвідношення права і закону в контексті реалізації ідеї правової держави: 1) позитивістський, де право – це система норм (внутрішня структура), а нормативні акти (закон) як форми його вираження (зовнішня структура); 2) гносеологічний (право розглядається не як результат правотворчої діяльності держави, не як акт державної влади, тим більш її знаряддя, а як соціальний феномен); 3) легістський, відповідно до якого право і закон ототожнюються; та інші.

Зауважено на тому, що розуміння права хоча і включає розмежування права і закону, не дає однозначної оцінки правової природи закону, але визначає фактори такої оцінки. Якщо право – засіб суспільного компромісу, то чим більше людей задоволені змістом закону (компроміс), тим більше підстав вважати такий закон правовим. Оцінка закону як правового і відношення до нього в значній мірі залежать від загальної і правової культури суспільства. Яке суспільство, такі і його уявлення про право і справедливість.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукової задачі щодо визначення сутності верховенства права, а саме: удосконалено визначення даного правового явища, розглянуто принцип верховенства права в європейському контексті, визначено окремі проблеми верховенства права в сучасній Україні, проблеми взаємодії права та закону в контексті реалізації ідеї правової держави та запропоновано шляхи їх подолання. В результаті проведеного дослідження сформульовано низку нових наукових положень та висновків, спрямованих на досягнення поставленої мети.

1. Виділено етапи зародження та розвитку верховенства права: I етап – античні часи (зародження ідеї верховенства права, проблеми «ідеальної держави», «панування закону» досліджували такі видатні мислителі як Платон, Аристотель, Цицерон та інші); II етап – період абсолютизму (існувала ідея підлеглості влади людини певному зовнішньому обмеженню: «Non sub homine

sed sub Deo et lege» (Не під людиною, але під Богом і законом); III етап – епоха Просвітництва (основні діячі – Дж. Локк, Ж.Ж. Руссо, Ш.Л. Монтеск'є, які досліджуючи питання «природного стану», «походження держави», «суспільного договору», «народного суверенітету» у поєднанні з працями послідовників учення про природне право та природні права, авторами яких були Гуго Гроцій, Томас Пейн, Дені Дідро, Самуель Пуфендорф, заклали основи теорії політичного лібералізму та класичної доктрини верховенства права); IV етап (кінець XIX століття) – розвиток класичної школи права (класичну концепцію верховенства права сформулював Альберт Дайсі, який визначив такі її складові: заперечення свавільної влади; рівність всіх перед законом; конституційне право є результатом загального права країни); V етап (XX століття) – поширення доктрини верховенства права на правові системи багатьох європейських країн і сприйняття її міжнародним правом; VI етап (XXI століття) – поширення сучасних поглядів на розуміння сутності верховенства права, співвідношення його з верховенством закону (Т.Я. Багрій, С.П. Головатий, В.Г. Градова, М.І. Козюбра, А.М. Колодій, О.М. Луців, Л.Г. Паращук, М.Г. Патей-Братасюк, І.В. Патерило, С.П. Погребняк, А.А. Пухтецька, С.В. Серьогін, С.В. Шевчук та ін.).

2. Право визначено як систему загальнообов'язкових, формально визначених правил поведінки, які встановлюються, санкціонуються і охороняються державою, спрямовані на врегулювання суспільних відносин, головним завданням яких є захист основних прав і свобод людини і громадянина, а також встановлення відповідальності за порушення цих прав.

Акцентовано увагу на тому, що право є складним, структурованим та динамічним явищем, яке постійно розвивається та удосконалюється; явищем, що пройшло певні етапи історичного розвитку та становлення. Право – не просто абстрактна категорія, комплекс норм, що регулюють суспільні відносини, а й складова частина самого суспільства, в межах якого воно діє та функціонує. Право та суспільство – взаємозалежні та невід'ємні поняття, оскільки за допомогою суспільства розкриваються основні цінності права, а право надає значення цьому суспільству, наділяє суспільні відносини правовим змістом та властивостями, які ґрунтуються не тільки на нормах моралі, а й на нормах права і становлять основу людського буття.

3. Розглянуто три основні підходи до сучасного тлумачення змісту принципу верховенства права і встановлено, що: 1) для розбудови демократичної і незалежної держави важливим є законодавче закріплення принципу верховенства права, який стає запорукою розвитку в суспільстві вищої справедливості, соціальної рівності та відчуття повної захищеності; 2) не все те, що проголошується законом, реалізується на практиці, і це найбільша проблема нашої сучасної держави, оскільки верховенство права втілює в собі

певні моральні ідеї про існування правової держави та гарантування його дотримання під час виконання посадовими особами та державними органами своїх повноважень; 3) оскільки верховенство права є основоположним принципом захисту основних прав і свобод людини та громадянина, велика увага приділяється функціональним його особливостям, а саме: чи прогресивно він впроваджується в життя, чи на достатньому рівні держава виконує свої обов'язки щодо забезпечення та реалізації інтересів особи.

4. Встановлено, що: 1) право і закон співвідносяться як зміст і форма, але вони не завжди збігаються, бо існують випадки, коли зміст ширший і виходить за межі форми, тобто не все те, що прописано правом, дістає своє закріплення в законі. І навпаки, зміст може бути вужчим, адже не всі закони є правовими. А отже, верховенство права та верховенство закону – категорії дещо різні і їх не можна ототожнювати, проте вони здійснюють взаємний вплив і доповнюють одна одну. Верховенство права стосується визначальної ролі права в організації суспільного життя. Верховенство закону, у свою чергу, визначає порядок організації нормативних актів, їх ієрархію. Заміна принципу верховенства права верховенством закону недопустима. Верховенство права забезпечує, так би мовити, сутнісне вираження правової держави, верховенство закону – відповідність між справедливістю права і його нормативним закріпленням. Тому у встановленні співвідношення між даними принципами має бути рівновага, яка не ігнорує положення одного принципу за рахунок іншого. Одночасна дія обох принципів забезпечить оптимальний захист прав людини; 2) верховенство Конституції означає, що вона має найвищу юридичну силу серед інших приписів нормативного характеру, тобто всі закони та інші нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції, в межах Конституції та в повній мірі їй відповідати; 3) принципи верховенства права, верховенства закону та верховенства Конституції – самостійні принципи, але не є виключенням і їхній взаємозв'язок, тому що дія принципу верховенства права проявляється як через норми закону, так і через норми Конституції; закон і Конституція є своєрідною формою закріплення права; принцип верховенства закону базується на Конституції, яка, будучи Основним Законом, становить основу для його визнання в правовій системі.

5. Прийняття ООН Декларації про верховенство права – позитивний момент у вирішенні глобальних проблем щодо його реалізації та дотримання як на міжнародному, так і на національному рівні. Адже законодавство, система влади будь-якої держави, в тому числі й України, повинна відповідати міжнародним критеріям та стандартам, які існують у світовій спільноті. Для забезпечення верховенства права в державі спочатку необхідно розробити механізм адаптації законодавства до сучасного громадянського суспільства, докорінно змінити принципи побудови трьох гілок влади, провести реформи,

які б мали не формальний, а фактичний зміст, реалізація яких можлива та не є простою абстракцією.

6. Принцип верховенства права має нормативне закріплення не тільки на національному, а й європейському рівні, адже європейські організації визнали принцип верховенства права засадничим як у своїх правових системах, так і правових системах держав-членів. В основі правопорядку ЄС лежать такі фундаментальні принципи як «демократії, поваги до прав людини, верховенства права», які знайшли своє відображення у Договорі про Європейський Союз. Але саме принцип верховенства права є ключовим у співвідношенні норм права європейських країн-членів ЄС.

7. Для України практика Європейського суду з прав людини є важливою правовою підставою для надання своїх вимог та заперечень. Тобто особа, готуючи позовну заяву до Європейського суду з прав людини, має право посилатися і на норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, і на рішення Європейського суду з прав людини. Так само вона має право діяти і під час судового розгляду та прийняття рішення національним судом. Це є позитивним моментом у сприянні впровадженню принципу верховенства права у діяльність органів судової влади в Україні.

8. До основних проблем забезпечення в Україні верховенства права належать такі: 1) недостатня регламентація в нормативно-правових актах та конкретизація в чинному законодавстві; 2) недотримання та пряме порушення основних прав і свобод людини, а також існування недостатньо дієвого механізму захисту цих прав; 3) відсутність інституційних механізмів забезпечення верховенства права; 4) неналежне забезпечення принципу доступності правосуддя; 5) відсутність права громадян на звернення із скаргою до Конституційного Суду України на закони, які звужують їх конституційні права чи не відповідають Конституції України; 6) інквізиційність характеру кримінального процесу в Україні; 7) здійснення Верховною Радою України та Кабінетом Міністрів України функцій і повноважень, не передбачених Конституцією України, тощо.

9. Зауважено на тому, що ніщо не може бути важливішим для верховенства права, ніж створення сильної, незалежної та вільної від корупції системи судоустрою, адже незалежна судова влада є тим інструментом, за допомогою якого відбувається реалізація принципу верховенства права. Прийняття справедливих рішень судами, їх незалежність від інших органів державної влади – основа демократичного суспільства. Діяльність судової влади повинна ґрунтуватися перш за все на принципі справедливості, бути прозорою та об'єктивною, а також доступною, що дозволить особі в повній мірі реалізувати своє право на судовий захист.

10. Забезпечення верховенства права полягає у створенні державою, надійних сприятливих умов для належного впровадження принципу верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі порушення досліджуваного принципу. Для цього органи державної влади розробляють різні програми, рекомендації та плани дій щодо удосконалення правового становища в державі та підтримання верховенства права.

До основних напрямків забезпечення верховенства права в Україні належать: 1) здійснення належного нормативного закріплення поняття «верховенство права» для забезпечення однакового його розуміння та застосування не тільки на конституційному рівні, але й у законодавстві інших галузей; 2) забезпечення конституційної законності, яку можна розглядати як основоположний принцип діяльності усіх органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських організацій та окремих громадян, який полягає у неухильному дотриманні ними норм Конституції України; 3) забезпечення доступу до правосуддя; 4) забезпечення справедливого вирішення справи неупередженим та незалежним судом; 5) забезпечення ефективної процедури підбору кандидатів на посади суддів; 6) визначення на законодавчому рівні чіткого механізму притягнення суддів до відповідальності за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, зловживання своїм правовим становищем та використання своїх повноважень з метою досягнення корисливих цілей; за поведінку, яка дискредитує статус судді; 7) подолання корупції, що має психологічний аспект, адже посадову особу, яка характеризується низьким рівнем правової свідомості (правовий нігілізм), відсутністю чіткої ідеології державної служби, ігноруванням моральних принципів, легше схилити до вчинення корупційних діянь.

СПИСОК ПРАЦЬ, ОПУБЛІКОВАНИХ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Падалка Р.О. Проблема реалізації принципу верховенства права у контексті його співвідношення із принципом верховенства закону / Р.О. Падалка // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. – 2010. – Вип. 12. – 67-74.

2. Падалка Р.О. Європейські погляди на принцип верховенства права / Р.О. Падалка // Наука і правоохорона. – 2011. – № 4. – Ч. 2. – С. 180-184.

3. Падалка Р.О. Становлення й розвиток принципу верховенства права: концептуальні засади / Р.О. Падалка // Актуальні проблеми права: теорія і практика. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2011 р. – № 22. – С. 453 – 461.

4. Падалка Р.О. Принцип верховенства права: український досвід в європейському контексті / Р.О. Падалка // Публічне право. – 2012. – № 3. – С. 343-348.

5. Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип демократичної та правової держави / Р.О. Падалка // Актуальні проблеми права: теорія і практика. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2012. – № 24. – С. 365-370.

6. Падалка Р.О. Окремі проблеми верховенства права в сучасній Україні / Р.О. Падалка // Актуальні проблеми права: теорія і практика. Збірник наукових праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – 2013. – № 26. – С. 421-430.

7. Падалка Р.О. К вопросу взаимодействия права и закона в контексте реализации идеи правового государства / Р. Падалка // Право и политика. – Специальный выпуск. – 2013. – 38-43.

8. Падалка Р.О. До питання визначення змісту принципу верховенства права / Р. О. Падалка // Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку: Збірник матеріалів V Міжнародної науково-практичної конференції, м. Суми, 19-20 трав. 2012 р. – С.: ТОВ Друкарський дім «ПАПРУС», 2012. – С. 166-169.

9. Падалка Р.О. Проблемні аспекти в реалізації громадянином своїх прав та законних інтересів / Р.О. Падалка // Правові засоби забезпечення та захисту прав людини: вітчизняний та зарубіжний досвід: Матеріали ІХ міжнародної науково-практичної конференції науковців, викладачів, аспірантів. Книга 4. м. Луганськ, 10-11 квітня 2013 р. / За ред. Проф. Л. І. Лазор. – Луганськ: СПД Рєзніков В.С., 2013. – С. 139-142.

10. Падалка Р.О. Щодо взаємодії права та закону в контексті реалізації ідеї правової держави / Р.О. Падалка // Одинадцяті юридичні читання. Форма сучасної національної української держави: реалії та перспективи: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 21-22 трав. 2015 року / ред. колегія В. П. Андрущенко та ін.. - К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. – С. 106-109.

АНОТАЦІЯ

Падалка Р.О. Верховенство права як основоположний принцип права. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Інститут законодавства Верховної Ради України, Київ, 2017.

Дисертацію присвячено розкриттю сутності верховенства права як основоположного принципу права. Досліджено концептуальні засади становлення й розвитку верховенства права, методологію наукового дослідження принципу верховенства права, з'ясовано правову природу, поняття принципу верховенства права та виокремлено його основні ознаки. Окрему увагу приділено дослідженню європейських поглядів на принцип верховенства права, аналізу українського досвіду забезпечення верховенства права в європейському контексті.

Визначено теоретичні та практичні проблеми забезпечення верховенства права в умовах розвитку демократичного суспільства, проблеми взаємодії верховенства права з верховенством закону в контексті реалізації ідеї правової держави, досліджено практику Європейського суду з прав людини.

Наголошено, що забезпечення верховенства права полягає у створенні державою надійних сприятливих умов для належного впровадження верховенства права в усі суспільні відносини, закріплення на законодавчому рівні гарантій його забезпечення та механізму захисту у разі його порушення.

На підставі проведеного дослідження визначено основні напрямки забезпечення верховенства права в Україні.

Ключові слова: верховенство права, правова держава, європейський досвід, демократичне суспільство, справедливість, законність, закон.

АННОТАЦИЯ

Падалка Р.О. Верховенство права как основоположный принцип права. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Институт законодательства Верховной Рады Украины, Киев, 2017.

Диссертация посвящена раскрытию сущности верховенства права. В ней исследованы концептуальные основы становления и развития верховенства права, выяснена его природа, выделены основные признаки. В работе

также изучены европейские взгляды на принцип верховенства права, проанализирован украинский опыт обеспечения верховенства права в европейском контексте, определены теоретические и практические проблемы обеспечения верховенства права в условиях развития демократического общества, проблемы взаимодействия права и закона в контексте реализации идеи правового государства, исследована практика Европейского суда по правам человека.

Сделано вывод, что к основным проблемам исследуемого понятия следует отнести: недостаточную его регламентацию в нормативно-правовых актах и конкретизацию в действующем законодательстве, несоблюдение и прямое нарушение основных прав и свобод человека, а также существование недостаточно действенного механизма защиты этих прав, отсутствие институциональных механизмов обеспечения верховенства права, ненадлежащее обеспечение принципа доступности правосудия, отсутствие права граждан на обращение с жалобой в Конституционный Суд Украины на законы, которые сужают их конституционные права или не соответствуют Конституции Украины, распространенность коррупции в государственных органах власти и др.

Отмечено, что обеспечение верховенства права заключается в создании государством надежных благоприятных условий для надлежащего внедрения верховенства права во все общественные отношения, закрепления на законодательном уровне гарантий его обеспечения и механизма защиты в случае его нарушения. Для этого органы государственной власти разрабатывают различные программы, рекомендации и планы действий для совершенствования правового положения в государстве и поддержания верховенства права в Украине. Автором отмечено, что не во всех случаях те явления, которые охраняются и защищаются законом, являются правовыми, так как не все правовое находит свое закрепление в нормативно-правовых предписаниях. Двухединая цель концепции различия и соотношения права и закона должна заключаться в достижении такого состояния и результата, при котором, с одной стороны, только право имело бы законную (официально-властную, общеобязательную) силу, а с другой стороны, эффективно действовал закон (и все другие общеобязательные нормы и акты), который бы характеризовался исключительно правовым характером.

На основании проведенного исследования определены основные направления обеспечения верховенства права в Украине.

Ключевые слова: верховенство права, правовое государство, европейский опыт, демократическое общество, справедливость, законность, закон.

ANNOTATION

Padalka R.O. The rule of law as a fundamental principle of law. – Manuscript.

Thesis for the Degree of Doctor of law in specialty 12.00.01 – theory and history of state and law; history of political and legal doctrines. – The Legislation Institute of the Verkhovna Rada of Ukraine, Kyiv, 2017.

The thesis is devoted to the essence of the rule of law as a fundamental principle of law. In the dissertation conceptual basis of formation and development of the rule of law are studied and its nature is determined, and its main features are singled out, besides European views on the rule of law are studied, Ukrainian experience of the rule of law in the European context is analyzed, the theoretical and practical problems of the rule of law in the development of a democratic society are defined, the problem of interaction between law in the context of the idea of law is studied and the practice of the European Court of Human rights is investigated.

It is concluded that the rule of law is to create a state secure favorable conditions for the proper implementation of the rule of law in all social relations consolidation at the legislative level guarantees its security and protection mechanism in case of violations. For achieving this, public authorities develop various programs, recommendations, and action plans to improve the legal situation in the country and maintain the rule of law in Ukraine.

Based on the research key areas of the rule of law in Ukraine are identified.

Keywords: rule of law, rule of law, European experience in democratic society, justice, law, law.